

Felsőfokú képzés és regionális rendszerváltozás¹

Kozma Tamás

Ebben a tanulmányban értelmezési keretet szeretnénk nyújtani a harmadfokú képzési és felsőoktatási intézmények szerepének vizsgálatához településük és régiójuk gazdasági és politikai rendszerváltozásában Közép-Európa-szerte, az 1990-es évek folyamán. A témának négy részterülete van:

- az egyes közép-európai átmeneti régiók összehasonlítása felsőoktatási intézményeik és politikájuk szempontjából;
- a felsőoktatással szembeni, a gazdasági és politikai átalakulás során megváltozó igények leírása és összehasonlítása egy határmenti régióban;
- az adott régió felsőoktatási politikájának és intézményi ellátottságának elemzése;
- az élethosszig tanulás szerepének összehasonlító vizsgálata a regionális és a határmenti együttműködésben.

Arra a képzési szintre, amelyet a nemzetközi besorolás ISCED 4-6-ként tart nyilván, négy különböző kifejezést használhatunk (harmadfokú képzés, felsőoktatás, felnőttképzés, élethosszig tanulás). Az egyszerűség és közérthetőség miatt ebben a cikkben főként a „felsőoktatás” elnevezést használjuk – ha csak nem akarjuk külön is kiemelni egyik vagy másik képzési szintet illetve formát.

A felsőoktatás jellegzetességei és hatása a regionális fejlődésre az 1989/90-es fordulatban gyökerezik. A jelenséget három különböző megközelítésből vizsgáljuk.

Szociálökológiai (társadalomföldrajzi) megközelítés. A felsőoktatás szerepe az egyes régiók gazdasági fejlődésében. Cohen (1992) összefoglalja az amerikai közösségi főiskolák (*community colleges*) kutatásának eredményeit, Cunningham (1996) pedig leírja a felsőoktatás hatását a helyi munkaerőpiacra. Moura Castro és Levy (2000) rövid, de figyelemre méltó tanulmánya a felsőoktatást mint a regionális fejlesztés alternatív útját mutatja be. Fletcher (1985) és Lane (1992) áttekinti az 1930-as évek közösségfejlesztési programainak tapasztalatait és az oktatással kapcsolatos elemeit. Amdam (2005), korábbi norvég tapasztalatokra is támaszkodva egyes (elmaradott) régiókat mint „tanulási régiókat” definiál, és kijelenti, hogy ezek fejlesztése az egész társadalom érdeke.

Összehasonlító (régióközi) megközelítés. A határmenti helyzet interdiszciplináris vizsgálata, melyet közösen végeznek összehasonlító pedagógusok és társadalomkutatók. Terjedelmes, főleg Közép- és Kelet-Európára vonatkozó irodalmat foglalt össze Süli-Zakar (2001). Anckar (2000) a felsőoktatás nyújtotta lehetőségeket vizsgálja kétnyelvű környezetben, elsősorban Észak-Európában. Tournon (1993) és Thomson (1993) a határt rendszeresen átlépő észak-európai társadalmi csoportokat (a szamikat) és ezek felsőoktatási lehetőségeit tanulmányozza. Hega (2001) ugyanezt a problémát a regionális identitás felől közelíti meg, svájci példák alapján.

Kultúraközi (kisebbségkutatási) megközelítés. Különböző, ellentétes felfogásai ellenére (ti. a közép- és a nyugat-európai nemzet- és kisebbségfogalom közötti különbségek) jelentős elemzendő irodalmat nyújt a kisebbségkutatás is. A kisebbségi oktatás irodalmát – különös tekintettel a felsőoktatásra – bemutatta többek között Kozma (2005). Említést érdemelnek itt egyes monografikus

---

¹ Angol nyelvről fordította Petrás Ede.

feldolgozások is, pl. Asgathe (1999) a nemzetiségekkel szembeni toleranciáról és a nemzetiségi (felső-) oktatásról, brit nézőpontból; Ekstard (1998) a bevándorlók (felső-)oktatási helyzetéről; Fase (1994) a tradicionális és az új kisebbségek felsőoktatási helyzetéről.

Kutatásunk e három megközelítés szintézise és egy, a komparatív oktatáskutatásban (összehasonlító pedagógiai kutatásokban) ritkán szereplő régióra való alkalmazása. E régió – Közép-Európa – maga is geopolitikai és kulturális probléma.

Rendszerváltozás

Az európai összehasonlító pedagógiai kutatás egyik legfontosabb témája az 1989/90-es – gazdasági, társadalmi, politikai, kulturális stb. – fordulat és ennek hatása az iskolára és a felsőoktatásra. A kérdés néhány fő területe a Közép-Európa-koncepciók – földrajzi, történelmi, politikai és kulturális értelmezések, lehatárolások; az átalakulás folyamata és összetevői, beleértve az oktatási rendszer reformjait és változásait; valamint az európai átalakulás hatása a nemzetközi oktatásra és ennek fejlődésére.

A rendszerváltozás után végzett, határon átnyúló összehasonlító vizsgálatok folyamán tíz közép-európai régió felsőoktatási intézményeit látogattuk meg (Lettorszáiban, Litvániában, Ukrajnában, Szlovákiában, Romániában, Moldáviában, Szlovéniában, Olaszországban és az egykori NDK-ban). Eredményeink a következők.

- *A nagyvárosi központok és ezek gazdasági és kulturális fejlődése határon átnyúló vándorlást, ezáltal demográfiai veszteséget idéz elő. Az erős városi központok szomszédságában fekvő régiók társadalmát a felsőoktatás stabilizálja és integrálja a nagyvárosi központ által létrehozott munkaerőpiacba. Ezekben az esetekben a felsőoktatás instrumentális értékekkel bír, szerepe leírható a szokásos gazdasági fogalmakkal, és kvantitatív módszerekkel (statisztika és kérdőíves felmérés) vizsgálható.*
- *A politikai hagyományoknak és a kulturális örökségnek (beleértve az oktatást is) erősebb hatásuk lehet az államhatárok politikai és kulturális hatásainál. E hagyományok és örökségek regionális identitást teremthetnek, különösen a gazdaságilag stagnáló régiókban. Az erős hagyományokkal és identitással rendelkező, de gazdaságilag stagnáló régiók számára a felsőoktatás szimbolikus értéket jelent, erősíti a regionális identitást, ami hosszú távon fellendítheti a régió gazdaságát. A felsőoktatás szerepe e régiókban szimbolikus fogalmakkal fejezhető ki, és kvalitatív módszerekkel (terepmunka, esettanulmányok és etnometodológia) vizsgálható.*

Közép-Európa stagnáló régióinak jelentős részét szelik át államhatárok. Ezeknek instrumentális (társadalmi-gazdasági) és szimbolikus (politikai-kulturális) szempontból egyaránt szükségük van saját felsőoktatási rendszerre. Az átalakulás egyik fontos kihívása, hogy ilyen rendszert csak együttműködéssel, legtöbbször határon átnyúló együttműködéssel lehet kialakítani.

Eddigi kutatásaink alapján új kérdés merült fel: a felsőoktatás szerepe a regionális átalakulásban. Létrehoz-e a felsőoktatás expanziója határmenti oktatási övezeteket? Hogyan járul hozzá a felsőoktatás - szakmai és szakképzési szolgáltatásaival - a regionális fejlődéshez (a felsőoktatás szerepének pragmatikus értelmezése)? Hogyan járul hozzá a felsőoktatás tudományos és kulturális szolgáltatásaival a regionális fejlődéshez (a felsőoktatás szerepének szimbolikus értelmezése)? Megteremti-e a gazdasági átalakulás a felnőttképzés (élethosszig tanulás) igényét? A kérdések megválaszolására többféle megközelítést ötvözzünk:

- *összehasonlító pedagógiai megközelítés:* a korábban vizsgált átmeneti régiók további megfigyelése, a közelmúlt fejlődésének és a felsőoktatási intézmények ebben való szerepének vizsgálata;
- *szociálökölógiai megközelítés:* az átalakulás során lezajlott, a régiókon belüli demográfiai oktatási és munkaerőpiaci változások vizsgálata;
- *kultúraközi megközelítés:* a felsőoktatás és a felnőttképzés iránti helyi igények elemzése és az ezekre reagáló (felülről és alulról kezdeményezett) politikák összehasonlítása.

Közép-Európa

Eddigi kutatásaink bemutatták Európa e részének jellemzőit. Közép-Európa nem természetes határokkal bíró földrajzi egység, hanem inkább a politikai érdekek és a hatalmi harcok földrajzi kifejeződése. Értelmezéséhez az alábbi koncepciókat ajánljuk:

Közép-Európa mint geopolitikai egység Nyugat- és Kelet-Európa, más szóval Franciaország (vagy Németország) és Oroszország között. A fogalmat német geográfusok dolgozták ki a Német Birodalom politikai érdekeinek kifejezésére.

Közép-Európa mint történelmi és kulturális egység is, mely jellegzetes politikai és ideológiai hagyományokkal (pl „harmadik utasság”) rendelkezik.

Közép-Európa mint az 1989/90-es rendszerváltási mozgalmak geopolitikai kifejeződése. Így értelmezte Közép-Európát az átalakuló társadalmak politikai elitje.

A fentiek miatt Közép-Európában számos „átmeneti régió” létezik. Eddigi kutatásunkban szerepelt a vilniusi régió (Litvánia) lengyel, Gagauz-Yeri (Moldávia) gagauz, a kárpátaljai (Ukrajna) és a komáromi (Szlovákia) régió magyar, a karinthiai régió (Ausztria) szlovén, a dél-tiroli (Olaszország) német, a Odera-Frankfurt-i (Németország) és slubicei (Lengyelország) német-lengyel, valamint a nagyváradi, a székelyudvarhelyi és a csíkszeredai (Románia) magyar közösségek.

A fenti régiók mindegyikére jellemző, hogy két egymástól független állam határán helyezkednek el (egyes esetekben elismerten határon átnyúló régiók); multikulturális és multietnikus lakossággal rendelkeznek (az adott államban többségi csoporttal együtt élő kisebbségi csoportok); az 1989/90-es fordulat előtt stagnáltak, azután pedig átmeneti régióvá váltak; végül pedig elkezdték kialakítani felsőoktatási intézményrendszerüket, hogy ezáltal érjenek el áttörést. Azt tapasztaljuk, hogy a felsőoktatás közreműködhet egy-egy régió gazdasági és /vagy politikai átalakulásában. Ennek megfelelően a felsőoktatás regionális hatásait két különböző típusba soroljuk be.

- *Felsőoktatás és gazdasági átalakulás (A típus).* A felsőoktatás a gazdasági fejlődés alternatíváját nyújtja a regionális fejlődésben (a felsőoktatás instrumentális felfogása). A fenti régiók jelentős része marginalizálódott a korábbi politikai rendszerek idején. Városi központ nélküli falusias területek voltak, közel az államhatárhoz, így távol államuk társadalmi és gazdasági központjától. Periférikus helyzetük miatt nem részesültek a pénzügyi forrásokból, az infrastruktúra fejlesztéséből stb. A rendszerváltás után megváltozott a helyzetük – perifériából határmenti vagy határon átnyúló régióvá váltak, melyek inkább összekötik, mint elválasztják a szomszédos államokat. A felsőoktatás ezekben a régiókban a regionális fejlődés alternatív útja lehet, mert kiképzí a további gazdasági fejlődéshez szükséges munkaerőt, intellektuális forrásközpontként szolgálhatja a helyi igényeket, továbbá maga is munkaerőpiacot jelent (az intézmények és a hozzájuk kapcsolódó létesítmények fenntartása, a hallgatók elszállásolása és

kiszolgálása stb.) Az esettanulmányoknak kell megválaszolniuk, valóban létezik-e a regionális fejlődésnek ez az alternatív útja.

- *Felsőoktatás és politikai átalakulás (B típus).* A felsőoktatás erősítheti a helyi/regionális társadalmak, ill. ezek elitjének regionális (kulturális, politikai) identitását (a felsőoktatás szimbolikus funkciója). Ezekben a régiókban az intézmények „változásmenedzserei” – az intézmények alapításának kulcsszereplői – egyben politikai vezető funkciókkal is rendelkeznek. Ezekben az esetekben a felsőoktatás (részben vagy teljesen) a politikai akciók és a politikai szocializáció fórumaként szolgál. A felsőoktatás szerepe a regionális fejlődésben az új politikai kultúrák, intézmények, normák és értékek megteremtése lehet. Ez a felsőoktatás fontos, bár a mai felsőoktatás-kutatók által kevésbé vizsgált hozzájárulása a regionális fejlődéshez.

„Partium”: egy határon átnyúló átmeneti régió

Elemzésünk terepe a közép-európai átmeneti régiók egyike, egy határon átnyúló régió, melynek területén Ukrajna, Románia és Magyarország osztozik; ezért kitűnő színhelye az esettanulmányoknak és a nemzetközi összehasonlításnak. A statisztikai vizsgálat régiója Magyarország két megyéjét (Szabolcs-Szatmár-Bereg és Hajdú-Bihar), Ukrajna egy területét (Kárpátontúli terület / Закарпатська область) és Románia négy megyéjét (Máramaros / Maramureș, Szilágy / Sălaj, Szatmár / Satu Mare és Bihar / Bihor) foglalja magában. E közigazgatási egységek az államok közös határai mentén fekszenek, saját államukon belül periférikus helyzetűek. Ha viszont együttesen tekintjük őket, földrajzi egységet képeznek (lásd az 1. térképet) – olyan régiót alkotnak, amelyet átszelnek a jelenlegi államhatárok.

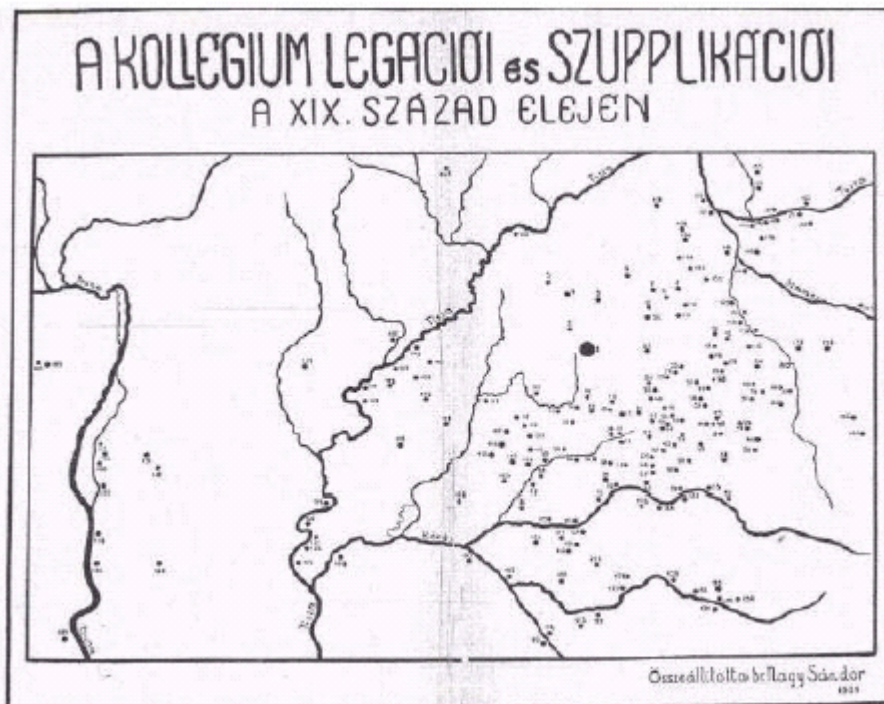
térkép

1.

Az ukrán, román és magyar határ által elválasztott régiót a nemzetközi kapcsolatok speciális kötelékei kötik össze. A régió a maga egészében földrajzi egységet alkot. Lényegében hegyvidék (a Kárpátok és a bihari hegyek) és a Tisza határolja őket. A földrajzi egységet erősíti a régió történelmi együvé tartozása. A régió az első világháború előtt az Osztrák-Magyar Monarchia magyarországi részéhez tartozott. Ezen belül is összeköti közös történelme, mely a XVI. századra, a török hódoltság korára nyúlik vissza, amikor a régió nem vált részévé sem a királyi Magyarországnak, sem a hódoltsági területeknek. A történelem természetesen nem befolyásolja közvetlenül a mai fejlődést (és stagnálást); mégis jelentős hatást gyakorol a jelenkori fejlődésre.

A régió magyarországi része periférikus és városhiányos terület. (Bizonyos fokig ugyanez elmondható az ukrainai részről is.) A régiót a maga egészében tekintve azonban nyilvánvalóan látszik annak városszerkezete, amely két nagyvárosi központ (Nagyvárad és Debrecen) és az ezek vonzásában lévő alközpontok (pl. Nyíregyháza, Ungvár, Szatmár) köré szerveződik. Az alközpontok maguk is kialakították saját településhálózatukat. A történelem folyamán a régió kiépítette infrastruktúráját. A fejlődés különösen gyors volt a XIX. és a XX. század fordulóján. A régió legfontosabb közlekedési útvonala a Nagyváradot Budapesttel, ill. Kolozsvárral és Brassóval összekötő vasút. (A régió más részeinek infrastruktúrája kevésbé volt fejlett.) A fő összeköttetés folytán Nagyvárad a régió gazdasági központjává vált.

Nagyvárad a régióknak nemcsak gazdasági, hanem közigazgatási központjává is vált. Magyarország Habsburg újjászervezése során (XVIII. sz.) Nagyvárad egy új közigazgatási egység székhelye lett, mely nagyjából megegyezik a régióval. Ez fontos eleme a régió történetének, mert a közigazgatási szervezet elősegítette más regionális szervezetek kialakulását is. A számos szervezet közül a református egyházat említjük. A XVII. századtól a régió alkotta a református egyház egyik kerületét (tiszántúli egyházkerület). Az egyház iskolaszervező tevékenysége folytán (melyhez a tanárokat a Debreceni Református Kollégiumban képezte), kialakult az elemi iskolák regionális hálózata (lásd a 2. térképet).

2. térkép

Az iskolák és a református gyülekezetek hálózata fontos szerepet játszott a régió kultúrájában és identitásában. A régió több nemzetiségű – magyar, ukrán, román, szlovák, cigány/roma stb. –, változatos körülmények között élő lakossága ma is rendelkezik bizonyos regionális öntudattal. Egyfajta regionális identitást fejez ki ez a név, melyet visszatérően használnak a régió lakói, hogy megnevezzék térségüket. A szónak hosszú története van, bár nem egyik állam sem ismeri el hivatalos névként. Mégis megtestesít egy identitást, mely átléphet államhatárt, nyelvet és állampolgárságot. „Partium” – a régió a maga egészében – ebből kifolyólag kitűnő terepe mind a régió belüli, mind a nemzetközi (összehasonlító) kutatásnak.

A vonatkozó szakirodalom (legújabbán ld. Jónasson 2004) szerint a modern társadalmakban folyamatosan növekszik a felsőoktatás iránti társadalmi igény. A kérdés az, hogy növekszik-e a „Partiumban” is. Különböznek-e az igények a három állam eltérő felsőoktatási politikái hatására? Ellensúlyozhatja-e a növekedés a demográfiai veszteségeket? A régióban végzett kvantitatív vizsgálataink alapján megállapíthatjuk, hogy a régió egész népessége körében nő a felsőoktatás iránti társadalmi igény.

A „Partium” mint regionális felsőoktatási tér

A régióban négy felsőoktatási intézmény formálódó felsőoktatási hálózatát határozhatjuk meg. Ezek:

- A *Nyíregyházi Főiskola*. Több intézmény (mezőgazdasági, egészségügyi és mezőgazdasági felsőoktatás) sajátos együttműködése, mely integrálódott a legnagyobb egységbe, a korábbi tanárképző főiskolába. Az egyesülési folyamatot mint különleges felsőoktatás-politikai fejlődést vizsgáltuk. A számos felsőfokú képzést és jelentős felsőoktatási kapacitást képviselő intézmény megjelenése fontos fejleménynek bizonyult

az egész régióban. Közel fekszik a magyar-ukrán határhoz, és az 1990-es évek elején döntő szerepet vállalt a kárpátaljai kihelyezett képzésekben.

- *A beregszászi II. Rákóczi Ferenc Tanárképző Főiskola.* Rákóczi, a kárpátaljai magyarság emblematikus történeti alakja, az ezért az „újszülött” intézményért folytatott harc szimbóluma. A tanárképző főiskola semmiből való megalapítása és életre keltése számos felsőoktatás-politikai tanulsággal szolgál. A II. Rákóczi Ferenc Tanárképző Főiskola mára eredeti tanárképző profilja mellett sok más képzést is folytat, és egyre fontosabb oktatási központjává válik a kárpátaljai magyar nyelvű lakosságnak.
- *A nagyváradi Partium Keresztény Egyetem.* A Rákóczi Főiskolához hasonlóan a Partium Keresztény Egyetem is „újszülött” intézmény, melyet a romániai rendszerváltás viharos éveiben alapítottak. Alapítója karizmatikus egyházi vezető, aki hitt a régió hagyományos összetartozásában. Az egyetem (egyike a város három magán egyetemének) az „idősebb testvér”, a Debreceni Egyetem támogatásával jött létre. Jelenleg a romániai magyar nyelvű intézmények közül a legtöbb akkreditált képzést kínálja.
- *A Debreceni Egyetem.* Az 1912-ben alapított intézmény, melynek eredete a XVI. századra nyúlik vissza, a régió első felsőfokú oktatási intézménye. Jelenleg a debreceni agrártudományi és orvostudományi egyetemmel való egyesülése után a régió legnagyobb egyeteme. Míg Nagyvárad a régió valódi (gazdasági és közlekedési értelemben vett) központja, addig Debrecen az egyetemével – és sok más, az egyetemmel még nem egyesült felsőoktatási létesítményével – a régió oktatási központjának tekinthető.

A meglévő intézmények vagy azok részei együttműködnek egy eurorégiós felsőoktatási tér létrehozásában. Esettanulmányaink szerint a mozgalom kettős hatást gyakorol a regionális felsőoktatás fejlődésre. Egyrészt segíti a meglévő intézmények együttműködését, másrészt pedig egyfajta védővámként is szolgál más intézmények vélt vagy valós képzési „behatolása” ellen.

A Partium mint „tanulási régió”

A felnőttképzés európai formái egyetlen rendszert képeznek. A felnőttképzés elszigetelt formáit az élethosszig tanulás rendszerében integráló kormányzati és nem-kormányzati törekvések következtében eltűnőfélben van radikális, ellenzéki jellegük, és egyre hangsúlyosabb a pragmatikus és integratív szerepük. Mindez együtt jár a felsőoktatás további expanziójával. Az expanzió nem feltétlenül egyenlő a létező felsőoktatási kapacitás és hálózat expanziójával. Az új hallgatói csoportok nem feltétlenül a hagyományos intézményeket célozzák meg, helyettük sokszor újfajta szervezeteket és képzéseket részesítenek előnyben. Ezeknek az újfajta szervezeteknek és képzéseknek a rendszerbe szerveződésével perspektivikusan egy ún. „tanulási régió” bontakozik ki.

Egy korábbi, a Német Népfőiskolai Szövetsége által támogatott kutatás összegyűjtötte az élethosszig tanulás Hajdú-Bihar megyei képzéseit és létesítményeit (megyei felnőttoktatási atlasz, vö. Juhász 2005). A nyilvántartásba vett tevékenységeknek csak egy része számítható szakmai képzésnek, míg jelentős részük általános műveltséget nyújtó vagy pótló felnőttképzés. Juhász (i. m.) szerint ez a kettősség - a felnőttoktatásban való részvétel részben mint átképzés, de részben mint közművelődés is - jellemző a megye lakosságára, annak iskolázási szokásaira és kultúrájára.

Ha az iskolarendszerű és iskolarendszeren kívüli harmadfokú képzési (felsőoktatási és felnőttképzési) tevékenységek az egységesülés felé haladnak – ahogyan ez eddigi kutatásaink alapján feltételezhető –, akkor valóban kialakulóban van egy határon átnyúló „tanulási

régió”. Véleményünk szerint ez a harmadfokú képzés (felsőoktatás és felnőttképzés) igazi hatása a regionális szintű rendszerváltozásra.

Hivatkozások

- Amdam R 2005. „Learning regions as a collective good.” <http://wgate.bibsys.no> 2005. 05. 17.
- Anckar, O. 2000. "University Education in bilingual country: The case of Finland." *Higher Education in Europe* 25, 4: 5-31
- Asgathe, O. 1999. *Education and Racism: A cross national inventory of positiv effects of education on ethnic tolarence*. London: Routledge
- Cohen, A. M 1992. „Community colleges: United States.” In: Clark B R, Neave G R eds 1992. *The Encyclopedia of Higher Education* 2. Oxford etc.: Pergamon 1083-91.
- Cunningham, P M 1996. „Community education and community development.” In: Tuijnam A C. ed. 1996. *International Encyclopedia of Adult Education and Training*, Oxford etc.: Pergamon 54-61.
- Ekstard, L. H. 1998. "Ethnic minority and immigrants in a cross-cultural perspective". In: *Selected Papers on Ethnic Minorities and Immigrant Research in Sweden*. Stockholm: Almqvist
- Fase, W. 1994. *Ethnic Divisions in Western European Education*. Münster, New York: P. Lang
- Fletcher, C 1985. „Community education and community development.” In: Husen T, Postlethwaite T N eds 1985 *The International Encyclopedia of Education Research and Studies*. 2 Oxford: Pergamon. 844-47.
- Forray R K et al. 1992. *Társadalmi tér és oktatási rendszer*. Budapest: Akadémiai
- Hega, M. G. 2001. „Regional identity, language and education policy in Switzerland.” *Intercultural Education* 12, 2: 6-13
- Jónasson, J T 2004. „Higher education expansion and government policy.” Paper for the XVII. CESE Conference, Coppenhagen
- Juhász E 2005 Hajdú-Bihar felsőoktatási atlasza. PhD értekezés kézírata. Debrecen: Egyetemi tanszéki könyvtár
- Kozma T 2002. *Regionális egyetem*. Budapest: Oktatáskutató Intézet
- Kozma T 2005. *Kisebbségi oktatás Közép-Európában*. Budapest: Új Mandátum
- Lane, J-E 1992. „Local communities and higher education.” In: Clark B R, Neave G R eds 1992 *The Encyclopedia of Higher Education* Vol. 2. Oxford etc.: Pergamon 46-56.
- Moura Castro, C, Levy, D 2000. *Myth, Reality and Reform*. Washington DC: Intercontinental Development Bank
- Süli-Zakar I. et al. 2001. „Cultural Identity and Diversity in the Carpathian Euroregion.” In: Mityrayeva, A., Duleba, A, eds. 2001. *Carpathian Euroregion: Prospects and Challenges*, Part II. Uzghorod: University Publishers, pp. 47-76.
- Thomson, D L 1993. „The Sami: Divided but not nationalist.” In: Kozma T, Drahos P eds 1993. *Divided Nations*. Budapest: Hungarian Institute for Educational Research, pp. 37-46
- Tournon, J 1993. „Violence for liberation of a divided minority.” In: Kozma T, Drahos P eds 1993. *Divided Nations*. Budapest: Hungarian Institute for Educational Research, pp. 25-36